

МИРМУҶСИН

АСАРЛАР

ТУРТИНЧИ ЖИЛД

ҲИКОЯЛАР
ҚИССАЛАР

ТОШКЕНТ

Ғафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат маърифи
1983

ОҚ МАРМАР

I

Кучсизгина эрталабки шабада тўпгача аранг етиб борди-да, кейин қизиган қумликлар бағрига сингиб кетди. Тўпдан сўнг ҳар кунгидек ҳаво қизиб, тақир ва шўр тупроқ ерлардан кўтарилган ҳарорат дамга ура бошлади. Иссиқ ва дим. Қумликлардан кўтарилган қўнғир чанг ичида тухум саригидек кўриниб турган қуёш чексиз саҳрони қўрғошиндек эритиб юбормоқчи бўларди. Баъзан қаноти сийраклашиб, чўлтоқ тароқ бўлиб қолган дашт қузғуни ер бағирлаб учиб, анча нарига бориб қўнар, олисдан туриб карвон сарой томонга қараб, уада патларини ҳурпайтириб силкитарди. Карвон сарой ичида донлаб юрган беш-олтита товуқ ҳам четан арава соясига тўпланиб, тинмай хансирашар, томоқларини лиқиллатиб баъзан дашт жимлиги ичра бирдамгина кўз юмиб мизғишар ва яна от-уловнинг ер тепиниб дукурлашидан чўчиб дарҳол кўзларини очишарди. Карвон саройдан ташқарида бўлса олдинги икки оёқлари боғлиқ беш-олти туя ҳакачоқлаб юриб, янтоқ ковшарди. Жулдур юнглари тўкилаётган кекса бир туя саройнинг қулаган дарвозаси ёнида янтоққа ҳам бўй чўзмай, оғзидан кўпик оқизиб, жазирама офтобда маст бўлиб турарди. Икки томонга қайрилиб тушган ўркачлари ёмғирда қолгандек намчил эди.

Карвон сарой ичидаги от-улов тинмай хансирар. Човига, кўзлари жиягига ёпишиб олган итпашшалар бир дамгина йўнғичқа ейишга қўймас; улар ер тепиниб, пишқирар, думлари билан саваларди, лекин пашшалар ҳеч қаёққа кетмас, ғувиллаб учиб, қайтадан от-улов танига ёпишар, қон сўрарди. Тажанг отлар баъзан ҳангиллаб, бир-бирини тепишар, тўполон қилиб, карвон саройни бошига кўтаришарди.

Деворлар остидаги сояларда чўзилиб дам олиб ётган қуллар — олтмишга яқин ҳар хил ёшдаги кишилар

отларнинг ҳангиллашидан ҳам уйғонмай, донг қоғиб ухлашарди. Бир-икки аравакаш йигит югуриб келиб, отлар жанжалини тўхтатишарди-да, сарой ўртасидаги қудуқдан сув келтириб отларга тутишар, бир дамгина ҳуштак ҳам чалиб туришарди.

Карвон сарой ёнидан уч йўл ўтади: уларнинг бири— Саҳар йўли деб аталиб, жанубга томон кетади. Иккинчи йўл — дарё бўйлаб шимолга — Дорғонота томон кетади. Туя карвонлари Дорғонота орқали тўғри Хевага, ундан сўнг Урганчга кириб боришарди. Учинчи йўл — Фароб йўли аталиб, у тўғри дарё бўйига олиб борарди, Амударёдан ўтгач Фароб, ундан кейин Олот келар ва шунақаси Бухорога олиб борарди. Фаробдан сузиб кетган қайиқлар Дояхотин, Дорғонота, Тупроққалъалардан ўтиб, тўппа-тўғри Чалишга боришарди...

Карвон саройдан Фаробга кетадиган арава йўли четида уйиб ташланган катта-катта харсанг тошлар, япа-лоқ, сайқал берилмаган мрамор тошлар, ундан нарироқда телва-тескари ташлаб қўйилган узун-узун ҳодалар, арча ёғочлари шу бугун-эртаёқ бу ердан олиниб кетилишидан дарак берарди. Баъзан тошлар йўл ўртасига тушиб қолиб, четан араваларни айланиб ўтишга мажбур қиларди.

Харсанг тошлар орасида ҳавонинг иссиқлигини писанд қилмай юрган икки яланғоч, қорачадан келган бола тош майдаларини олдиларига тўплаб олиб, йўл четида турган юмронга отишарди. Тапиллаб тушган тошлардан чўчиган сарғиш юмрон лип этиб тешикка кириб кетарди, яна бир дамдан сўнг юзага чиқиб, ҳеч нарса бўлмагандек қараб тураверарди. Болалар тош отишар, ундан кейин панжаларини очиб, гўё йўлбарсдек даҳшат сочиб, ҳурпайишиб, юмрон томонга аста-секин боришарди. Юмрон кўздан ғойиб бўлгач, улар ингичка овозларини баралла қўйиб, қаҳқаҳлашар, яна харсанг тошлар орасига яширинишарди.

Икки гўдак ўйини, кулгиси бу ердаги мазордек сўлгин жимликни бузиб, бунда ҳам ҳаёт борлигидан дарак берарди. Улар жимжитликка бўйсунмагандек, офтобнинг ёндиришига ҳам қарамай қулунлардек югуришар, қийқиришар, муғомбир юмроннинг тумшугига тош билан туширишни мўлжаллашарди.

Нега бу икки гўдак даштда юрипти? Бунга аниқроқ айтиш қийин, албатта. Улар юришни ўрганмоқ учун аравага қўшилган она от ёнида бораётган тойчаларни ҳам эслатиб қўярдилар.

Ҳали кун қайтмасданоқ, бирдан карвон сарой ичида жонланиш пайдо бўлди. Сояларда ётган ярим яланғоч, юпун кишилар ўринларидан туриб, қоқиниб, пешоналарини тангиб боғлаб, сарой дарбозасида пайдо бўлган от устидаги, бошига катта чўғирма, этиклари қўнжига қамчи суқиб олган соҳибга қарашарди. Соҳиб ғазабнок кўзлари билан одамларни бир-бир кўздан кечиргач, бир кишини чақирди:

— Эй, Жуманазар, бунда кел!

Яғриндор, соч-соқоли ўсган ўрта яшар бир киши соҳиб ёнига келиб қўл қовуштирди.

— Ун чоғлиқ одам билан бу кеча,— деди жиддий бир тусда соҳиб,— катта тошларни олиб, Чалишга жўнамоқ лозим. Мармар тошларни эҳтиёт қилинлар, синмасин. Бақувват йигитлардан ол!

Жуманазар орқасига қайрилиб, харсанг тошлар уюми томон кетаётган қуллар тўдасига қўшилиши биланоқ, от устида турган соҳиб яна бир кишини чақиради:

— Эй, сен ҳам бу ёққа кел!

Яна бир ўрта яшар, баланд бўйли киши соҳиб ёнига келиб, қўл қовуштирди. Соҳиб унга ҳам илгариги мазмундаги сўзини такрорлаб, охирига қўшиб қўйди:

— Тошни эҳтиёт сақланг. Кимматбаҳо тошлар. Хевада усталар Мунтазир. Буюмларни етказгандан сўнгра хон ҳазрати олийлари фармони билан сизларнинг ҳам аксарларингиз ўз эл-юртларингизга кетасиз...

Новча қул ғамли юзларига фотиҳа тортди-да, тошлар уюми томон жадал юриб кетди. Орадан кўп ўтмай зил тошларни елкаларида кўтарган кишилар дарё четида турган катта қайиқлар, соллар томон чумолидек ўрмалаша бошлади. Бояги икки қора бола бўлса икки тошни аранг кўтариб, инқиллаб, ҳаммадан аввал олиб бориб қайиққа қўйдилар-да, ўзлари ҳам ўтириб олдилар. Улар қалқиб турган қайиқ ичида ҳам шўхликни қўлдан бермай, тезда қайиқнинг дарё устида сузиб кетишини бетоқатлик билан кутишарди.

Иш қизигида ўттиз чоғлиқ туя карвони қумликдан чиқиб карвон саройга кириб жойлашди. Тошлар уюми ёнида ғўдайиб турган соҳиб сарой томонга кетиб, анча вақтгача кўздан йўқолди. Шу куни, Хева яна нотинч бўлиб қолгани, хон қанча навқару қорачирик тўплаб Қипчоқ ва Шуманай устига бостириб кетгани ҳақида гап тарқалди. Дейнавандан келган бу туя карвони тарқатган хабар, харсанг тошлар орасига ҳам кириб, бир

зумдаёқ қулоқдан қулоққа ўтди. Серқирра, оғир бир тошни кифтидаги увада устига қўйиб, эгилиб, битта-битта қадам ташлаб кетаётган Жапақбой, тошни ерга гурс ташлади-да, бурни учидан оқаётган терни бармоқлари билан сидириб, Жуманазарга қаради.

— Оға, магам айт, не деб суйлий?

— Шуманай эли бош кўтарибди,— деди Жуманазар,— тусиндинг бе!

— Тусиндим-ов,— деди Жапақбой бош чайқаб,— жаман бўлди... Қон бала-чақа-ди чапади...

Жапақбой жулдур тўнни юмалоқлаб елкасига олди-да, ердаги қиррали тошни тўмтоқ бармоқлари билан ушлаб, бир-икки унналиб кўрган эди, лекин ердан узолмади. У Жуманазардан уялиб, яна бир-икки унналиб кўрди, бўлмади. Шундан кейин носқовоқни олди-да, бир-икки уриб тупроқ бўлган кафтига тўкди. Қўлини узатган Жуманазарга ҳам берди. Тошни ердан уза олмаганига, негандир баданидан дармон кетганига тааж-жубланиб, Жуманазарга қаради. У яна унналаётган эди Жуманазар, ёнидан ўтиб кетаётган норғил, пахса девордек қалин кўкраклари, елкалари қуёшда куйиб, пўст ташлаган Мардонқулга гап қотди:

— Мардон, тошни ол!

Мардон Жуманазарга ялт этиб бир қаради-да, шу дамнинг ўзидаёқ, энгашиб, ерда ётган катта зил тошни бир гувраниб азот кўтарди. Салкам сандиқдай харсанг лип этиб, азаматнинг елкасига қўнди. Тошни қоқ белидан сиқиб турган икки билагидаги пай-мускуллари сапчадек юмалоқ бўлиб, ўйнаб чиқди. Олдинга чиққан, тепадек қалин кўкси, тўшлари тарам-тарам бўлиб кетди. Тош залварида оёқ бармоқлари керилиб, бургутдек, ерни маҳкам чангаллаб турарди. Елкадан тош қаттиқ эзиб турганига қарамай у ўзини эркин тутар, қарашларида, рўпарасида турган ёши катталарга нисбатан итоткорлиги сезилиб турарди. Туташ қошлари, қирра бурни ўзига ярашиб, чўғирмани бостириб киявериш натижасида бироз эгилиб қолган қулоқлари ҳам сезилмас, балки девкор қоматига муносиб эди.

Мардонқул тошни кўтариб, олдинга бир қадам босиши биланоқ Жапақбой эътироз билдирди:

— Жўқ, елкемге қўйиб жубор!

— Узим олиб бораман, қўявер.

— Жўқ, жўқ!

— Оғам айтди!

— Усундай бўлса ҳам, мейли, елкемга қўйиб жу-

бор, иним, — деди Жапақбой Мардонқул йўлини тўсиб, — барағуй, бир кушимни синаб қўрмоқшимен.

Мардонқул кулимсиради-да, кейин тошни Жапақбойнинг жулдур тўни устига авайлаб қўйди. Жапақбой йўрғалаб кетгач, Жуманазар Мардонқулга «ўтир» дегандек ишора қилди. Мардонқул тош устига чўкди.

— Соҳиб айтди: ўн киши бўлиб мана шу икки катта тошни олиб кетарканмиз... Беш ботмонча келиб қолар?

— Бемалол.

— Майдалари солда кетармиш.

— Ҳа-ҳа, — деди Мардонқул тошга қараб қўйиб.

— Сен бўлсанг, Жапақ, ундан сўнг Хидир — туркман, анов Ураз, Мусулмонқул... Унта бўлдикми?

— Мусулмонқул ака, Ураз оталарнинг болалари билан ўн учта бўлдик.

— Бўлади... Хабар қилиб қўй!

— Яхши, — деди ўрнидан қўзғолиб Мардонқул.

У узоққа бормай, йўл ўртасига тушиб қолган катта бир тошни ердан узиб олиб, елкасига қўйган эди!

— Ҳой бола, жонингда қасдинг борми! Ерга қўй! — деди Жуманазарнинг аччиғи келиб, — ахир бу бир киши кўтарадиган тош эмас, ўзингни майиб қилиб қўясан. Бундай тошларни кўпчилик бўлиб, судраб олиб борамиз. Қувватингга қойилман, лекин ўзингни бир оз сақла. Қирқ йўлбарснинг қуввати бор йигит экансан.

— Оға, майли. Буёғи яхшилик-ку. Озод бўламиз...

— Ҳа... Лекин бу тошни кўтарма!

Мардонқул қулоқ солмай, тошни дарё бўйига зингиллаб олиб кетди. Шундан кейин Жуманазар қойил қолиб, мийиғида кулиб қўйди-да, оғзидаги носни ерга пуркаб ташлаб, қўзибой тарвуздан каттароқ тошни гарданига олиб кетаётганида Саримсоқ деган бир чолнинг оёғига тош тушиб кетиб, йўл ўртасида «вой-войлаб» ўтирганини кўриб қолди. Унинг мажақланиб кетган бош бармоғидан тирқираб қон оқарди. Мусулмонқул унинг оёғини латта билан боғлаётганини кўрган Жуманазар тўхтамай, йўлида давом этди. У анча жойга борганича Саримсоқнинг оҳу фиғонини, ора-чора алам ичида сўкинаётганини эшитди. Мусулмонқул Саримсоқни елкасида кўтариб, ортмалоқлаб сояга олиб бора туриб, йўл-йўлакай насиҳатомиз гаплар ҳам айтарди.

— Фалокат-да. Ҳар иш худодан. Хон ҳазратларини сўкманг, соҳиб пайқаб қолгудай бўлса, яхши бўлмайди.

— Э!!!

— Ҳазрати олийлари фармон чиқариб, бизга ўхшаш ғариб-мўминларни ўз элига қайтариб юбормишлар. Бу мужда.

— Э, ёшули! Хон уруш қилаётир.

— Лаббай, яна туркманлар бош кўтарибдими?

— Шуманай устига кетибди.

— Ёп-пирай, гайридинлар яна бор экан-да?

— Билмайман...— деди у инграб.

— Худо деяверинг, худо десангиз тузалиб ҳам кетасиз, мушкулингиз ҳам осон бўлади. Эрта-ю, кеч худо деяверинг... Ҳамма нарса худодан,

— Вой оёгим, вой...

— Оғир бўлинг,— деди Мусулмонқул Саримсоқнинг эзилган оёғини силаб,— бандаси бу дунёда қанчаки кўп азият чекса у дунёда фароғат топармиш. Имом Ҳасанни Карбалода шаҳид қилганларида Ҳазрати Али шери даргоҳ тишларини тишларига қўйиб, худо таолога шукур келтирган эканлар...

— Вой, вой... ярамга шўртупроқ тушганга ўхшайди... ачишиб кетаётир... Тирноғим осилиб қолибди, секин узиб ташлай қолинг. Вой...

II

Кеч кира бошлади. Кун бўйи далаларни хумдондем қиздирган қуёш ғарбда, узоқ қум тепаликлари устида, негадир ботиб кетгуси келмай «яна ёндираман, куйдираман» дегандай дарғазаб турибди. Эрталабки кучсиз шабада дарё томондан учиб келиб, қора терга ботиб харсанг ташиётган кишилар баданига қанотини уриб ўтди. Чигирткаларнинг чириллаган овози, бўта-лоқларнинг эркаланиб бўзлагани, карвон саройдаги отлар кишнаши дала бўйлаб тарқала бошлади.

Кечки салқинда ўн чоғлиқ азамат катта тошлардан бирига ёпишиб, уни аранг ердан силжитиб, тўнкариб олдилар. Шундан сўнг, қандай қилиб дарё бўйига олиб бориб, қайиққа солишни ўйлашди. Улар фақат ўйлаб ўтирмай, карвон саройга кириб кетган Жуманазарни ҳам кутишди. Беш ботмонча келадиган қиррадор бу мрамар тошни ердан узиб олиш мумкин эмас. Катта харсангларга елкасини тутиб турадиган Мардонқул ҳам аввал бир-икки ўзини чоғлади-да, кейин пахса тагида қолган бақадек бўлиб қолишига кўзи етиб, кексалар гапига қулоқ солди.

— Деви аҳраманд тоғни қулатиб юборганда,— деди Мусулмонқул тош атрофида чўққайиб ўтирган тўққиз чоғлик киши диққатини ўзига тортиб,— Рустами-достон чап оёқлари билан чунон тегиб юборгон эканлар; етти қават осмонга чиқиб кетган экан. Шу аснода бизга ҳам бир Рустам даркор бўлиб қолди.

— Рустам эмиш — деди тўнғиллаб, энсаси қотиб Хидир.— Ана Рустам! (Мардонқулни кўрсатди) Қаери кам? Лекин бу тошни кўтариб бўлмайди. Қани, қария,— деди у Ҳразга,— бир фикр қилинг. Фикр билан у тошни енгил қилиб бўлмайдими?

— Бўлади,— деди анча кексайиб қолганига қарамай қаддини тик тутиб юрувчи Ҳраз чол,— фикр қилган яхши... Лекин ана, Жуманазар келаётир, Жуманазар қани ўзинг айт, тошни қандай олиб борамиз?

— Фароб йўли дарёгача қия,— деди йўгон овози билан Жуманазар,— пишанг билан думалатишдан бошқа илож йўқ.

— Тўғри,— деди Ҳраз чол,— ҳўкиз билан тортиб бўлмайди, кўтариб ҳам бўлмайди. Остига пишанг суқиб, думалатган маъқул.

— Маъқул,— деди Мусулмонқул ҳам,— қани азаматлар, бир фотиҳа тортиб юборинглар. Оо-мин!

— Мардонқул!— деди буйруқ аломати билан Жуманазар,— бошла! Пишанг ёғочни қўлга ол!

Мардонқул тоғдек елкалари билан бир гувраниб, карсанг тош тагига тиққан пишанг ёғочни азот кўтарди. Бир ҳўкиз гавдасича оқ мрамар тош қалдираб, икки газча ерга сурилиб ағдарилди.

— Қани, бўшашманглар!— деб Жуманазар, Ҳраз, Жапақбой, Хидир — туркман ҳам қўлларидаги пишанг ёғочларни харсанг тош тагига, ёнига тираб, тошни олдинга сура кетдилар. Жуманазар бўлса киши билмас Мардонқулнинг шижоатини тамоша қилиб, кулимсиради.

Саҳрода «ҳа, қани бўл!» «Бўшашма!» «Итаритар!» «Чапдан ол!» деган ҳайқириқ, бақирӣқ овозлари ҳаммаёқни тутди. Улкан тошни чумолидек тортиқилашиб итаришиб, дарё томон сура кетишди. Мусулмонқул билан Ҳраз чол тошни суриш ўрнига кўпроқ жалақит бера бошлагач, Мардонқул уларнинг четга чиқиб туришларини сўради.

— Қариялар!— деди Жуманиёз дарҳол сезиб, пешона терини бармоқлари билан сидириб,— ҳали йўлимиз олис, иш кўп... Сизлар қумгон қайнатасиз...

Йўлга ўтин тайёрлаб олинлар. Тўрни ҳам тайёрлаб қўйинлар!

Икки кекса хайқириқ ичидан сиргилиб чиқиб, карвон сарой томонга кетишди. Қолган саккиз азамат харсанг тошни думалатишда давом этди. Тошни олиб боришгач, дарё қирғоғи билан кема четига териб қўйилган ёғочлар устидан секин, авайлаб пастга туширишганида, каттакон, ялпоқ кема тош залваридан қалқиб, ўйнаб кетди. Шунда кеманинг бир бурчагида турган икки бола кўзларининг ола-куласи чиқиб, кема эшакларига ёпишишди. Кеманинг бир томони қияроқ бўлиб қолди. Ёғочлар устидан хатлаб пастга тушган Мардонқул, тилиниб, қон чиқаётган билакларига ҳам қарамай, узун ёғочини тош тагига тикиб, уннала-уннала тўғрилади. Кўнгли андак саранжон топгач, яна илгариги ашуласини баралла қўйди:

Қошингни қораси ювса кетарми,
Сенингдай тоза гул борда биларми...

— Айт, иним, айт!— деди кифтлари, бўйнини чақётган чивинларни белбоғи билан ураётган Жуманазар очилиб,— бу ёғини ҳам айт, азамат!

Мардонқул қўлидаги ёғочини кемага қўйди-да, эски тўни устига чордана қуриб ўтирди. Билагидаги чивинни шапалоқлаб уриб, бир зумлик жимликдан кейин, дарё шов-шувини ҳам босиб кетадиган баланд овози билан қўшиқни давом эттирди:

Сани излаб боргон одам боласи
Интизорлиқ билан шунча кутарми...

Дарё четида чўққайиб ўтирганлар юзида бир табасум аломати пайдо бўлди. Куни билан жазирамада жизгинак бўлиб, зилдек тошлар эзган яғринларни дарё шабадаси силаб ўта бошлади. Лекин чивин жонга тегарди. Мардонқул бўлса қўшиқни тўхтатмади:

Айвонингни олди айланма солма,
Қора гўзим, суйган ёрингдан қолма.

Ошиғлигимизни пайқаб ўзгалар
Алдаб сўрасалар, бўйнингга олма!
Алимни узатдим балхи тутлара,
Гетма деб йиғлодим олис юртлара,
Гатдинг сен қалбимни юз пора этиб,
Ишқи-ҳижронингдан сийнамда яра...
Гул узмагай эдинг, сўлмагай эдим...
Сани мунча яхши кўрмагай эдим.
Сани мунча яхши кўриб, мен ёниб
Йўлингда девона бўлмагай эдим...

— Кам бўлма, ўзимизнинг Мардон-йигит! — деди Жуманазар Мардонқулнинг кифтига уриб.

Дарё четида бурқиб, сасиётган олов устидаги қумгон шақиллаб қайнаб қолди. Лекин шу орада ўралашиб юрган Мусулмонқул ота қаёққадир ғойиб бўлибди. Томоғи қақраган Жапақбой ўрнидан туриб чолни ахтара бошлади. Анча олисда, янтоғлар орасида номоз ўқиётган Мусулмонқулга кўзи тушган Жапақбой, яна юрагига сабр тўплаб, чўққайиб ўтирди. Бир дамдан кейин дарё бўйига ўтиб, юз қўлини ювишга тутинди.

Амударё бўлса лим-лим тўлиб, жимирлаб оқарди. Дарё устида ўн тўрт кунлик ой ярқираб, кечки шамол қамишзорни тинмай шовиллатарди.

III

Ойдинда ҳар хил тошлар солинган икки катта сол, ундан сўнг кетма-кет уч-тўрт катта-кичик кемалар Фароб ёқишидан (пристанидан) Дорғонота томон сузиб кетди. Бу йилги саратон бошқачароқ келиб, шу ойларда анча пасайиб қоладиган Аму, далалар бўйлаб ёйилиб, гирдоб ўраб, баъзи ерларда иккў, учга бўлиниб, тенгсиз бир куч билан айқириб оқарди. Сол ва қайиқлардан анча кейинда унча катта бўлмаган елканда катта қора чўгирмасини кийиб олган соҳиб ўтирарди. Унинг ёнида уч навкар ҳам бор. Мармар тошлар ортилган қайиқлар бир-биридан анча узоқлашиб кетди. Олдин сузган икки катта сол кўз илғамас олисларга кетиб қолди. Оғир кемаларнинг эшкаклари тинмай шўлл-шўлл сувга ботарди. Баъзан тўлқинлар лопиллатар, кема мувозанатини бузиб, ёнламаси қайириб юбо-

рар, оғир тошлар бўлса кемани дарё тубига қараб тортарди.

Икки улкан, қиррадор оқ мрамор тош ва яна бунинг устига соҳибнинг зўрлаши билан бир қанча майда тошлар ортилган катта кема елкандан олдинда, сол ва кемалар карвонининг орқасида секин сузиб келарди. Фароб кечувидан беш чақиримдан мўлроқ йўлни сузиб ўтгунча ҳеч кимнинг дами чиқмай, тумшуқда ўтирган Жуманазарга, баъзан ўнгдаги биринчи эшкакни ураётган Мардонқулга қараб-қараб қўйишарди. Кема жуда оғир бўлганлигидан дарё суви кема четидан икки қаричча пастда турарди. Эшкаклар эҳтиёткорлик билан секин-секин ташланар, кучсизгина тўлқин лопиллатса, ҳаммадан аввал дўпписига зоғора нон солиб еб ўтиришган икки боланинг кўзи ола-кула бўларди. Кема бир неча чақирим йўлни ўтгач, одамлар юзидаги жиддият тарқалиб, ора-чора гап бошланди. Кеманинг думида гужанак бўлиб, оҳиста аллалашдан мизғиган Мусулмонқул дамодам, зағчадек кўз очиб одамларга, ундан кейин дарё сувига қараб қўярди. Диққатини тортадиган ҳеч нима кўринмагач, неварандек бўлиб яна аста кўз юмиб, эчкиники каби чўзинчоқ калласию, чўққи соқолини энгаштирганича мудрарди... Ҳраз чол бўлса, чивин дастидан белбоғи билан бошини ўраб олиб, Мусулмонқул пинжига тиқилиб ётарди.

— Қани, ука, кечаги ҳикояни бошла! — деди Жуманазар мўйловини силаб Мардонқулга.

— Оға, қайси бирини?

— Бибижонни.

— Қўшиқ айтиб берақолай?

— Қўшиққа ҳам гал келади.

— Менинг ҳасратим кимга керак, оға?

— Ҳай тентак, гапир, кўнглинг бўшайди. Ҳасрат битта сендами? Ман асли Марвданман, ўз элимдан ажралиб асир тушиб, қул бўлиб юрганымга йигирма йил бўлди. Хотиним, икки яшар ўғлим қолиб кетди. Кифтимга қара! (Унинг кифтида қиздирилиб босилган тамға изи бор эди.) Энди мен қаерга борсам ҳам, қул, деб ушлайдилар. Жапақбойнинг елкасини ҳам кўр. Тамға! Сизлар фармон дейсизлар....

— Ундоқ дема, жигарим, — деди кўзини чақчайтириб Мусулмонқул, — фаришталар омин деб юборади, асло ёмон сўзни тилга чиқарма... Ҳаммамиз ҳам ҳаз-

рати олийларининг фармонларидан умидвормиз. Ман ўзим қишлоғимизнинг гассоли эдим, бир савдоки тушиб, уч ойдан бери қуллар ичида қул бўлиб юрибман. Утган ой Чалишдан чиқишда соҳибнинг ўзлари ўз оғизлари билан айтганлар. Бунда сарсону саргардон бўлиб юрган жумла мўмин эл-юртига, бола-чақасининг ёнига кетади, деган гапни Хевада ҳам ўз қулогим билан эшитганман...

— Эшитган бўлсангиз, жажши...— деди кулимсираб Жапақбой.— Хонинг Шуманайни саваб, чопажатир, қарт.

— Утағаси,— деди яна Мусулмонқул эчки соқолини силкитиб,— ноумид шайтон. Худоитаоло хон ҳазрати олийларининг кўнглига меҳр-шафқатни солса ажаб эмас. Ўн саккиз минг оламини игнанинг тешигидан ўтказиб юборишга қодир обло-карим, биздек мўмин бандаларини озод қилиб юбораман деса ҳеч гап эмас. Ишқилиб, дилингизда эрта-ю кеч «Ло-о-илоҳа илло анта субҳонака...»ни такрор-такрор айтиб юринг. Ман ҳар куни бир мингу бир юз марта айтаман. Кечқурун неварам учун ҳам бир мингу бир юз марта айтаман.

Бақрайиб қараб қолган Жапақбой, нима дейишини билмай, Жуманазар билан Мардонқулга қаради-да, кейин эшкакни яна сувга ура бошлади.

— Мардон, қани, Бибижон ҳақида гапир,— деди Жуманазар,— ўн саккиз ёшдами?

— Шундай.

— Ҳақиқатан чиройликми?

— Шундай, оға. Ҳали бундай қиз дунёга келмаган. Оға, озод бўлсак, сизни қишлоғимга олиб бораман. Албатта олиб бораман.

— Бораман, ука, бораман,— деди Жуманазар беихтиёр кўзига тўлган ёшни одамларга сездирмай артиб ташлаб.

— Питнакдаги қазув вақтида кўтарилган ғалаён,— деди Мардонқул,— кучайиб кетиб, элликбошини ўлдириб қўйганимиздан сўнг, орадан икки кун ўтар-ўтмас хоннинг туркман навкарлари қишлоққа бостириб кириб, чопқин бошлади. Ғалаённинг кўтарилишига сабаб, бир таноб, ярим таноб ери борлар ҳаммаси оға-иниси билан қазувга чиқиб, ботқоқ ичида бўлсаю, ери катталар, амалдорлар маоб бўлса. Элликбоши пора олиб, одамларни олди-сотди қилиб юборгани ҳам фуқаро ғазабини келтирди. Мана шундан кейин ғалаён бўлиб

кетди. Хон навкарларни чопқин қилганларида аксар халқ қумга қочди. Тутиб олинганлар ичидан беш кишининг бошини кесдилар. Улар орасида менинг оғам ҳам бор эди. Бизларни Хевага ҳайдаб келдилар. Бир ярим йил Қўшадарбоза ёнидаги зиндонда ётдим. Мана бир йилдан буён ишлаб юрибман. Питнақда тутиб, қўлларимизни боғлаганда Бибижон йиғлаб қолган. Ҳаммавақт йиғлаб тургани кўзимга кўринади. Тунов куни карвон саройда ухлаб ётганимда Бибижон тушимга кирибди. Иккаламиз далада юрган эмишимиз. Ман уни яхши кўраман, оға, айтчи ман уни қайта бориб кўраманми?

— Кўрасан, иним, албатта кўрасан!

— Бибижоннинг биргина ёлғиз қари ойиси бор. Отаси ўлган. Бибижон ақлли қиз.

— Ёшулли! — деди гапни бўлиб Мусулмонқул Жуманазарга хитобан, — қоронғи тушди, кемани тўхта-тайлик.

— Ўн тошча суздикмикан? — деди Жуманазар қирғоқларга аланглаб, — ўн тош сузишимиз керак эди. Дейнав кўринмайдимми?

— Кўринмайди, — деди Жапақбой.

— Дейнавгача сув яхши боради. Айланма ҳам йўқ. Дейнавда кемани боғлаб, ёқишга чиқиб дам олиб, эрта азон билан яна сузамиз. Олдинги кема кўринмай-дими?

— Йўқ.

Дарё бир-икки буралгани учун олдиндаги кемаларни кўриш мумкин бўлмади. Бирон милтираган чироқ ҳам кўринмади. Ҳамма ёқ жимжит, фақат дарё буралиб оқар, қамишлар шовилларди. Дарё тепасида тўлин ой ярқираб турарди.

— Улар кўринмайди, — деди яна Мусулмонқул.

— Бўлмаса кемани қирғоққа бурунлар! — деди Жуманазар Мардон билан Жапаққа қараб, — Дейнавга етмаган бўлсак ҳам зарари йўқ. Шу ерда тунаб қолайлик. Орқада соҳиб қайиғи кўринмайдимми?

— Йўқ, — деди Мардонқул, — улар тунда сузмайдилар, қўрқадилар.

Шу кеча катта тошлар ортган кема Дейнавга етмай, берида тўхтади. Мусулмонқул ва шериклари кемани маҳкамлаб боғлаб қўйгач, ўзлари қирғоққа чиқиб, увадаларни ерга ёзиб, ётиб ухлашди. Тонг отиши билан ҳаммадан аввал Мусулмонқул туриб, ювиниб,

дарё четларидан жингил юлиб келиб қумғон тагига олов ёқиб юборди. Оқ тутун буралиб-буралиб осмонга кўтарила бошлади. Йигитлар бўлса ҳали донг қотиб ухлашарди. Қумғон ёнига қозонни ҳам осиб, кечаги Фаробдан олган икки-уч балиқни сасиб, «увол бўлиб қолмасин» деб, пичоғи билан тангаларини қуриб, ичларини тозалаб, бурдалаб қозонга солди. Қозон тепасига чўққайиб ўтирган икки бола тупук ютиб, қовури-лаётган балиқ этларидан асло кўз узишмасди. Бирин-еирин бошқалар ҳам уйқудан кўз очишди. Пастга, дарё бўйига тушиб юз-қўлларини наридан-бери ювиб, қумғон атрофида давра қуриб ўтиришди. Нон ўралган каттагина, кир дастурхон ўртага ёзилди. Кемтик сопол идишларга лойқа қумғон чойидан қуйиб олишиб, энди-гина битта ҳўплаб, бир бурда нон тишлаганларида, узоқда уч киши пайдо бўлди. Бир дамдан сўнг, бу яқинлашиб келаётганларнинг бири соҳиб эканини Жуманазар билди-да, таажжубланди.

Соҳиб ва унинг ёнидаги чўгирма кийиб олган навкарлари етиб келгач, ўтирганлар таъзим этишиб, ўринларидан туришди.

— Ўтириб, нонушта қилаверинглар, — деди кулимсираб соҳиб, — бир давон ошдик, эрта кечқурун Дояхотинга яқинлашиб қоламиз. Тўғрими, миршаб?

— Тўғри, ёшулли, — деди миршаб итоаткорлик билан.

— Дояхотинда балиқхўрлик қиламиз-а? — Бу гаини айтганда оз-моз кайфи борлиги сезилиб қолди.

— Худо хоҳласа.

— Чойларингни ичаверларинг. Яхшилаб дам оларинг. Ҳали анча иш бор. Дояхотинда яна тортамиз-а, миршаб?

— Худо хоҳласа.

— Мана бу балиқни қовуриб олайлик-а, миршаб? — деди соҳиб навкарга кўз қисиб.

Қумғон атрофида давра қуриб ўтирганлар соҳибдан кўз узмай кузатишар, унинг ғайри-табиий қилиқларини кўриб таажжубланишар эди. Мардонқул билан Жуманазар хомуш ерга қарашар, гоҳо-гоҳо бошларини кўтариб, ўзини тик тутолмай, чайқалиб турган соҳибга, ундан сўнг навкарларга қараб қўйишарди. Мусулмонқул бўлса, ўрнидан туриб, соҳиб кулса, ёнига қўшилишиб содда кулиб қўяр, «марҳамат қилсинлар»

дегандай илтижо билан ўтиришини, ёки тикка-тин туриб бўлса ҳам чой ичишини илтимос қиларди. Соҳибнинг қўлидаги тугунчага ҳам дамо-дам қараб қўярди.

— Қарт, мунда кел!— деди соҳиб ўн қадамча нарида, қум ёнида кенгура деган махлуққа ўхшаб, қўл қовуштириб, ғўдайиб турган Мусулмонқулга қараб:— манови рўмолдаги балиқни ўзимизга қовуриб бер!

— Хўп бўлади,— деди Мусулмонқул зингиллаб келиб тугунни соҳиб қўлидан оларкан.— Жоним билан. Ўтирсинлар, бир нафас дам олсинлар, бирпасда яхшилаб қовуриб бераман.

— Қовуравер, биз тик тураверамиз,— деди яна кўз қисиб соҳиб.

Шу дамнинг ўзидаёқ у негадир кулиб юбормоқчи эди, ўзини тутиб қолди.

Мусулмонқул қозон ёнига келиб, маҳкамлаб боғланган тугунни қийналиб ечди-да, энди очаман дейиши биланоқ қамчин дастасидек чипор илон билагига бир уриб, сапчиб чиқиб кетди. Эси чиқиб кетган чол ўтириб қолди-да, бир зумдан сўнг қўлини силкитганича, ўрнидан тура солиб, бақриб қоча бошлади. Икки бола ҳам илонни кўриб қумғон ёнидан қочди. Қумда лапанглаб қочиб кетаётган чипор илонни кўрган одамлар ўринларидан туриб кетишди. Соҳиб бўлса, ичаги узилиб, хахолаб кула бошлади. Унинг ёнидаги икки навкар ҳам «соҳибнинг бошлаб қизиқчилик қилгани»га қотиб кулишарди. Илон қочиб, кўздан йўқолди.

Мусулмонқул ўтирганлар атрофидан чирқираб бир айланиб чиққач, кўзларини катта очиб, билагини чангаллаганича оҳ ура бошлади. Билаги озгинагина қонаган эди. У, ерга ўтириб олиб, бармоқлари билан тирсагидан маҳкам сиқиб, ёш боладек бўкириб йиғларди. Чолнинг беўхшов ноласидан илон чаққан киши тортаётган азоб қанчалик даҳшатли экани сезилиб турарди. Тинчгина нонушта қилиб ўтирган бу ер бир дамнинг ичидаёқ даҳшатли бир тус олди.

Ўрнидан тура солиб, югуриб келган Мардонқул қаҳқаҳлаб кулаётган соҳибга бир хўмрайиб қаради-да, Мусулмонқул билагини оғзига олиб келиб, қонаган ерини ҳадеб сўра бошлади. У чолнинг беҳузур титрашига, фарёдига қарамай, билакни сўриб, оғзига чиққан қонни туфлаб ташлайверди. Ундан сўнг пичоқ уч

билан чолнинг билагини тилиб юборди. Озгинагина қон оқиб тушди. Мардонқул яна сўраверди.

— Ий-я, қўлини чақибди-ю,— деди соҳиб ёнидаги навкарга жиддий тусда,— дарров тишлаб қўяқолибди-да фаросатсизлик қилиб эт-бетини эзиб қўйганга ўхшайди. Бўлмаса чақадиган илон эмасди-а, миршаб?

— Ҳа, унақа ёмон илон кўринмовди шекилли... Битта чипор илон-да, аждарҳо эмас-ку.

— Бизни чақмади-ю...

— Жонворга тегмаса, у ҳам тегмайди,— деди яна навкар соҳиб хижолатини йўқотиш мақсадида,— бир кор ерига текканки, у ҳам тегди...

— Ҳой, қараб ўтирмай, олиб тушиб, чолпи бир дарёга пишиб олларинг,— деди гудуллаб соҳиб,— хуши ўзига келиб, тузалиб кетади!

Одамлардан четроқда, эси чиқиб, дириллаб йиғлаб турган бола қаттикроқ бақира бошлади...

— Соҳиб, сиз энди бундан жўнанг!— деди газаби қайнаб Мардонқул, кейин ҳайрон бўлиб турган соҳиб ва икки навкарга ўқрайиб қаради.— Кет бу ердан!

Соҳиб одамларга қаради, яна бир оғиз гапирса, шайланиб турган кишилар баббаробар йўлбарсдек сапчишини яхши пайқагач, индамади-да келган йўли томон жўнади. Шу кетганича, қайрилиб қарамади ҳам. Фақат Мусулмонқулнинг оҳу ноласини, неварасининг чийиллаган аччиқ йиғисини эшитиб борарди.

Мусулмонқулнинг фарёди, тўлганиб додлаши то чоштгоҳгача давом этди. Бу пайтгача катта кема сузиб кетолмай, дарё қирғоғида турди. Одамлар кўкариб кетган чол атрофида айланишиб, ҳар хил йўл билан унга ёрдам беришга унналдилар. Ҳеч нима фойда бермай, айни чошгоҳда чолнинг жони узилди. Қолган тўққиз киши қум устида жаноза ўқиб, чолни тупроққа топшириб, чошгоҳдан ўтгач, кема арқонларини ечиб, сузиб кетишди. Кеманинг бир бурчагига тиқилиб олган бола қовоқлари шишиб кетиб, ўпкасини бо-солмай йиғларди. У сузиб кетаётган кемада туриб, узоқларда қолаётган тепаликка тикиларди. Бу тепаликда Мусулмонқул бугун эрталаб қувнаб қумғон қайнатиб, балиқ қовурган эди. Ҳозир у шу тепаликда ерга кўмилиб ётибди...

Тўрт кун деганда кема Дорғонотага етди. Бу ерга етгунча ҳеч кимнинг чиройи очилмай, хафақон бўлиб сузишди. Бу сафар оқимга қарши сузмай, дарё билан баробар, балки ундан ҳам тезроқ сузиб бориш Чалишдан Чоржўйга келишдан юз баробар енгил эди. Одатда тошларни ортиб олгач, фақат кемани қирғоққа уриб олишдан, дарё ўртасидан чиқиб қолган қум тепаларидан, саёз ерлардан сақлаб бориш лозим эди. Кемани дарёнинг ўзи оқизиб борарди. Шунинг учун ҳам Амударё заҳматкашлари Чалиш томон оққанларида чеккан машаққатлари фақат чивин талаш бўлади. Баъзан Дорғонотага ўхшаш дарё бўйи қишлоқларига етганда жиндек ўйин ҳам қилиб олишарди.

Кемани боғлашаётганларида, Мардонқул яна ғамли бир оҳангда гингиллади:

Қо-шинг-ни қораси юв-са кетарми,
Са-нинг-дей тоза гул боғда битарми...

— Жиян,— деди Жуманазар йиғлайвериб қовоқлари шишиб кетган бола қўлидан ушлаб.— Юр, Дорғонотадан сенга обаки сотиб олиб бераман. Ман — тоғангман. Қўй, йиғлама, ман борман-ку, ахир...

Тўққиз кунда тош ортган сол ва кемалар Чалишга етишди. Бу ерга келганда Мардонқул ҳам, Жуманазар ҳам йўлда олдинги бир сол Тупроққалъа ёнидаги айланмада қийшайиб, устидаги тошларини дарёга тўкиб юборгани, устидаги икки қулни навкарлар тоза савалаганини билишди. Қулларнинг бири ҳамон дарё четида сасиб қолган балиқдай чўзилиб ётарди. Мардонқул бир-бир қараб қўйди-да, кейин яна бамайлихотир ўз ишига тутинди.

Кема билан қирғоққа зич терилган ёғочлар устидан «ҳаҳалашиб» икки катта оқ мрамрни қирғоққа олиб қўйишгач, бир яхшилаб нонушта қилиб олиш учун эски дастурхон атрофига тўпланишди. Жуманазар болага ширинлик олиб бериб, тезда қайтиб келиб, йўлдошлари ёнига чўкка тушиб ўтириши билан, бу ерда пайдо бўлган соҳиб ғўдайиб турганича гап қотди:

— Эй, Жуманазар!

Жуманазар ўрнидан турмоқчи бўлган эди, у мулоимлик билан илтифот қилди, жойида ўтираверишини айтиб, елкасидан босди:

— Мана бу бир туман тилло пулни боланинг бир ерига маҳкам тугиб қўй...

Жуманазар тилло тангани оларини ҳам, олмасини ҳам билмай, ҳайрон бўлиб қолди. Давра қуриб ўтирган йўлдошларига кўз ташлаган эди, улар ҳам индашмади. Шундан кейин «нима қилай» деган маънода Мардонқулга боқди. Мардонқул ерга қаради-да, «боланинг ўзидан сўранг» дегандек ишора қилди.

— Жиян,— деди Жуманазар ёнида пинжигга суқилиб ўтирган гўдакка,— ёшулли соҳиб сенга тилло танга бераётирлар, оласанми?

Соҳибни кўриб қўрққанидан титраб турган бола: «мени соҳиб олиб кетаркан...» хаёл қилиб, бирдан бақриб юборди-да, Жуманазар белбоғидан маҳкам ушлаб, ёпишиб олди.

— Майли, майли, жиян, йиғлама,— деди Жуманазар бола пешонасини силаб.— Бола тилло тангани олмайди, соҳиб. Ман қараб юраман, ўзим ўгил қилиб олдим. Майли, Мусулмонқул отанинг арвоҳи хурсанд бўлар...

Соҳиб тилла тангасини яна қайтариб ҳамёнига солиб қўйди.

— Катта тошларни бу ёгига қандай олиб борасизлар?— деб сўради соҳиб,— арава кўтаролмайди.

— Шундай,— деди Жуманазар.

— Тошларни синдириш қатъий ман қилинади! Булар қимматбаҳо оқ мармарлар. Хон ҳазрати олийлари Қиндистондан қанча тиллога сотиб олганлар. Бу тошлар қанча тоғу, қанча дарёларни кечиб, мунда келди... Тошлар синмай Хевага етгач, сизлар анча туман оқча инъом оласиз, ундан кейин фармон билан озод бўлиб, ўз элу юртларингизга қайтгайсизлар...

— Айтганингиз келсин, соҳиб,— деди кимдир дара ичидан.

— Виз, мана, тўққиз чоғ одам,— деди Жуманазар,— бу икки катта тошни Хевага етказиб берамиз! Қандай қилиб олиб боришни ҳам ўзимиз ўйлаб кўрамиз. Бўлдими?

— Бўлди, жойига етказсаларингиз бўлгани.

— Гап тамом, соҳиб.

— Баракалло, баракалло...— у бошқа қайиқлар томон жўнаб кетди.

Нонуштадан кейин Жуманазар яна ўша илгариги тадбирни таклиф этди.

— Тошларни аравада олиб бориб бўлмайди. Аравага сиғмайди,— деди Жуманазар,— агар сиққанда ҳам ўқи тоб беролмай синиб кетади. Агар ўқи синмаганда ҳам ғилдираклари синиб кетади. Ҳаммаси бақувват бўлган тақдирда ҳам, бу тош ортилган арава ғилдираклари ерга ботиб кетади. Хуллас, арава тўғри келмайди. Чора — яна пишанг билан думалатиб олиб бориш. Илож йўқ...

— Бошқа илож бўлмагандан сўнг, майли, думалатамиз,— деди Мардонқул шайланиб.

Бояги соҳиб оғзидан чиққан «фармон» ҳақидаги гаплар Мардонқул танига яна куч ва ғайрат қўшгани, яна ҳам тегиклангани, ҳатто Мусулмонқул фожиасидан бошланган ғазаби ҳам анча пасайгани аниқ сезилиб турарди. У қандай бўлмасин, тезроқ Хевага бориб, икки катта қимматбаҳо тошларни усталарга етказиб беришга ошиқарди. Агар унга соҳиб: «ёлғиз ўзинг бу икки мармарни елкангда Хевага олиб бор!» деса, ана шунга ҳам рози ва қодир эди. У тошларни кемадан қирғоққа чиқариб олишда йўлдошларига оғирлик туширмаслик учун ҳам нечоғлиқ жонбозлик кўрсатди.

— Хева неча чақирим?— деди Хидир туркман.

— Уттиз чақирим келиб қолар,— деди Жуманазар.

— Мўлроқ келар,— деди Ўраз чол.

— Қани, мен иш бошладим!— деди Мардонқул икки тошнинг бирининг — каттароғининг остига пишанг ёғочини тиқиб, бир зўр билан босди-да, тепаликдан пастга думалатиб юборди. Тош ўн газча ерга қалдираб, думалаб бориши биланоқ, ерга ўтиришиб қолмаслиги учун, югуриб орқасидан борди-да, яна остига пишанг ёғочни тиқиб, тепаликда турган одамларга қаради:— Жуманазар оға, сиз, Жапақбой, Ўраз ота, билан тўртовлон, қани, бу тошни олиб кетдик! Хидир полвон, сиз бешов нариги тошни...

— Сизлар бир кам бўлиб қолдинглар-ку, иним?— деди хавотирланиб Хидир,— яна бунинг устига катта тош?

— Иккита тойчамиз ҳам бор,— деди Мардонқул,— агар биз чарчаб қолсак, аравани тойчаларимиз тортади, ғам еманг.

Чиройи очилиб кетган Жуманазар, ялангоч бад-
нига тақиб олган энлик камарни яна ҳам сиқиб қўй-
ди-да, кафтларига туфлаб, тошни итара кетди. Нон
ўралган эски дастурхонни бошига қўйиб олган икки
бола ҳам тош билан бирга, Хевага олиб борадиган
узун дала йўлида секин-аста юра бошладилар. Тош
думалаб, дарё қирғоғидан анча олислағач, терга чўм-
ган Мардонқул яна қўшиғини яримта-юримта қилиб
айта бошлади:

Қошингни қораси ювса кетарми,
Са-нинг-дай тоза гул боғда битарми,
боғда битарми...

Шу кетишда то хуфтонгача тош юмалатишди.
Тунда бир неча соат мизғиб олишгач, тонг ёриши би-
лан яна дала йўлида тошни юмалатиб суришди. Эрта-
сига, кечга яқин Урганчининг кун чиқар томонидаги
Чандр-Қиёт йўлига етишгач, бу ерда ҳам андак на-
фасни ростлаб, яна Хева қайдасан, деб улкан оқ мар-
марни юмалата бошладилар.

Мардонқул энг сўнгги куч-мадорини тўплаб бўлса
ҳам тошни итарарди. У қанча куч сарф этса, қанча
терлаб пишса, қанча азият чекса, туғилган қишлоғи
Питнакка ва у ерда интизор бўлиб кутаётган Биби-
жонга шунча тез етаётгандек бўларди. Шунинг учун
ҳам йўлдошларини таажжубга солиб, танида пайдо
бўлган ғайри табиий, беқиёс Рустамона куч билан
оғир тошни қалдиратиб, коптокдек ўйноқлатиб ол-
динга сурарди. Неча ботмонлик мрамар тош бу куч
қаршисида ўз оғирлигини йўқотиб қўйиб, паҳлавон
олдида ўйин тушиб бораётганга ўхшарди.

Чандр-Қиётдан ўтгандан кейин ҳаво яна Чоржўй-
дагидек қизиб кетди. Саратон иссиғи дамга урди.
Тўрт азамат манглайларини маҳкам танғиб олиб, қа-
доқ кафтларининг ёрилиб, қон тирқираб чиқишига
қарамай, чексиз дала ўртасида ҳўкиз чоғлиқ тошни
итаришарди. Улар олис уфқларга тикилиб, Хева ма-
норасини қидиришарди. Ўн чақиримдан қаламдек бў-
либ кўриниб турадиган катта манора негадир улар
кўзига кўринмасди. Демак ҳали ўн чақиримдан зиёд
йўл бор экан-да... Ҳаммадан аввал Ўраз ота, икки гў-
дак, ундан кейин дарди-фикри Шуманайдаги чопқин-
да бўлган Жапақбой чарчаб қолишди. Мақсадсиз ки-

ши — жиловсиз сувори, деганларидек, Жапақбой гўё уларни Хевада кутаётган «хон фармони»га ҳеч ишон-гуси келмас эди. Шунинг учун ҳам у чарчаб қолган бўлса керак.

Беш кун деганда, узоқдан гугурт чўпидек бўлиб Хева манораси кўринди. Мардонқул бир нафас тўхтаб, қўлларини пешонасига соябон қилиб, манорага тикилди. Бирдан юрагига гулгула тушиб, гўё уларни шаҳарнинг Қўшадарбозасида ноғора-карнай билан қарши олаётгандай, гўё уни севиқли Бибижон кутиб тургандай юраги ҳовлиқиб кета бошлади. Чарчаб, ҳолдан кетганига қарамай у яна тошни сура кетди. Орқада икки бола билан судралиб, бемадор келаётган Ураз чолга ора-чора ҳазил ҳам қилиб қўяр, қақроқ томоғини озгина намлаб, «қошингни қароси...»ни айтарди. Ҳафтасига етганда тўрт азамат улкан мрамар тошни ҳаммадан аввал Хеванинг Қўшадарбозасидан ўтказиб, тўппа-тўғри Урда томон олиб кетишди. Дарбоза олди жимжит, фақат ўтин ортган икки-уч эшак-кина бозор томон дикиллаб борарди. Дарбозанинг ўнг томонидаги кўҳна зиндон деворлари ҳам жазирама иссиқда мудраб ётарди.

V

Мардонқуллар оқ мрамар тошни Урдага — харам қурилишига олиб келиб, мрамар йўнувчи наққошларга топшириб, каттакон «баракалло»ни эшитганларидан буён мана уч кун ўтди. Лекин ҳамон «фармон»дан дарак йўқ. Одамларнинг айтишича, Муҳаммад Раҳимхон «дашти қипчоқ, Шуманай ғалаёнларини» баргараф қилиб, муваффақиятдан сўнг ўз ўрдасида ишрат сураётган эмиш. Уч кундан сўнг Мардонқулнинг тарвузи қўлтиғидан тушиб, қайси йўл билан бўлмасин, тугилган қишлоғи Питнакка жўнаш йўлини излади. Аввал яқин дўстидан ажралгуси келмаган Жуманазар бу ишга унчалик рози бўлмади. Кейин кундан-кунга этини еб сўлаётган, ранглари саргайиб кетган Мардонни кўриб, унга қаршилиқ кўрсатмай, «ўзинг биласан, иним» деб қўяқолди. Яна бунинг устига «фармон» бўлмаган гап эканини, бундан аввал ҳам соҳиблар шундай ёлгон ваъда бериб алдаганларини Мардонга илгари ҳам айтганини эслатди. Қуллар тўдаси ичида бошини қуйи солиб ўтирган

Мардонқул бир хўрсиниб қўйди. Эрта билан соҳиб бир ясовулни юбориб, Хидирлар олиб келаётган иккинчи тош уч кишининг йўлда оғриб қолгани сабабли Қўшадарбоза яқинида тўхтаб қолганини ва тезликда бориб олиб келиш зарурлигини айтибди. Жуманазар Жапақбой билан бирга кечки салқинда боражакларини айтдилар.

Мардонқулнинг қочиб тараддудини эшитган Ҳузур чол Ҳурда атрофида бир бева кампир «хонга арзга кираман» деб оҳу фиғон қилиб сарсон бўлиб, охири, кўчада тиланчилик қилиб юрганини айтди. Афтидан ўғли зиндонга тушган-у, шуни озод қилишни сўрамоқчи эканини пайқаган амалдорлар уни хонга йўлатмаганлар. Ёки бошқа бир мусибат бошга тушган... Ҳузур Питнаклик экан.

— Мардонқул болам,— деди Ҳузур чол,— кампир коппонга кираверишда, йўлдада ётган эмиш, олиб кет, савоб бўлади. Бунда саргардон бўлиб, кўчада ўлиб кетса яхши иш бўлмайди. Ҳамқишлоғинг.

Мардонқул иккита кулчани белига тугиб, йўлдошлари билан хайрлашиб, Коппон бозорига келди. Дарҳақиқат, бир девор тагида бошига эски нимчасини ёпиниб, узун енгини осилтириб, қўл чўзиб тиланиб кампир ўтирарди. Мардонқул одамлар гала-говур, ичидан тўппа-тўғри кампир ёнига келди-да, садақа бераётган кишидай тик тургани ҳолда кампирга гапирди.

— Кампир, Питнакданмисиз?

Кампир юзини очиб, Мардонқулга шилпиқ бўлиб қолган кўзларини тиккан эди, офтоб тушиб, яна ерга қаради.

— Питнакданман, болам.

— Юринг, олиб кетай. Мен ҳам питнакликман.

— Мани... мани...

— Йўлда бирон арава учраб қолса, тушириб юборарман...

— Болам, сан Питнакданмисан? Ким бўласан?

— Мардонқулман. Омонқул миробнинг ўғли...

— Мардонқул? Болам, ман Уллибиби холангман, танидингми? Бибижоннинг дарди-фироқида шу алфозга тушиб қолдим...

— Йй-я, Уллибиби хола! Нима гап?

— Асти сўрама...— у ҳўнграб йиғларди.

— Ё товба! Бу тушимми, ё ўнгимми!

— Ёлғизгина Бибижонни бек, элликбошилар хон-

га инъом қилиб юборишди. «Агар бермасанг, хон тухумингни қуритиб юборади», дедилар. Ҳақиқатан жувонмарглар тухумимни қуритишди! «Хонга қуда бўлдинг», деган эдилар, қуда эмас, қизимдан жудо бўлдим. Каниз бўлган қизгинамни бир кўриб кетай десам, ичкарига киргизмадилар. «Қизинг бунда йўқ, қизингни хон Қушбегига бериб юборган»,— дейдилар. Қушбегининг қўрғонига борсам, ҳайдаб юбордилар: «Қизинг каниз бўлса, Ўрдадаги харамда бўлади» дедилар. Бибижон қизгинамни битта кўриб, ўлсам армоним йўқ эди.

Мардонқулнинг бирдан ранги ўчиб, икки оёғидан дармон кетиб титрай бошлади. У, кампир ёнига чўққайиб ўтирди-да, гапидан адашиб, нима дейишини ҳам билмай, бақрайиб тураверди. Негадир шу дам унинг кўз олдига илон чақиб тўлғанаётган Мусулмонқул ота келиб, кўкариб, войвойлаб, ғужанак бўлиб ўла бошлади. Мардонқулнинг пичоқ билан тилиб юбориб, ваҳарланган қонни сўриб ташлашлари ҳам ҳеч ёрдам бермай, чол сулая бошлади. Бирдамдан кейин Мардонқул ўрнидан турди-да, белбоғидаги икки кулчани ечиб олиб, кампир қўлига берди.

— Хола, мана бу кулчани олинг.

— Бисмиллоҳи...— Кампир кулчаларни олди.

— Ман кечга яқин келаман, бирга кетамиз.

— Хўп бўлади. Мардонқул болам, мани Питнакка олиб кет. Бунда хор бўлиб кетдим. Шу ердан жилмай сани кутаман, болам.

Мардонқул ўрнидан туриб, тўппа-тўғри карвон саройга — Жуманазарнинг ёнига келди. У қандай қилиб, қайси кўчалардан юриб қуллар ётоғи — карвон саройга келганини ўзи ҳам билмас эди. У ичкарига кириб, ўзи ётиб юрган бордоннинг устига бемор кишидек чўзилди. Унинг қайтиб келганидан таажжубга тушган Жуманазар, Жапақбой ва яна бошқалар дарҳол ёнига келиб, атрофини ўраб олишди. Мардонқул ҳамма гапни Жуманазарга айтиб берди. Бошқа йўлдошлари ҳам хабардор бўлиб, таассуф билдиришиб, «пешонада бор» эканлигини айтишди. Ҳаммадан ҳам кўра тиланчи бўлиб юрган кампирга ачинишди.

Мардонқул кечгача бордон устида карахт бўлиб ётиб, кечга яқин Жуманазарга, энди Питнакка жўнамаслигини, у билан бирга Қўшадарбозага бориб, қолган тошни олиб келишлигини айтди. Аввал

хайрон бўлиб турган Жуманазар, кейин «маъқул» деди.

— Сиздан ажралмайман ёшулли. Энди сиздан бошқа бирор яқин кишим қолмади,— деди Мардонқул.

— Майли, иним, бирга бўлайлик. Тақдирга тан бериш керак. Мен ҳаммавақт тақдирга тан бериб келаётирман. Бу ерларда нони насибамиз бор экан, қаммасини териб еб кетмай илож йўқ.

Кечки салқин тушиши билан, Жуманазар, Хидир, Мардон ва Жапақбой тошни суриб келиш учун пишанг ёғочларини елкага қўйишиб, Қўшадарбозага келишди. Йўл ўртасида туриб қолган катта оқ мрамар тош арава ҳамда от-улов қатновини анча қийинлаштириб қўйган эди. Тўрт азамат тошни пишанг билан қўзғатиб, Урда томон юмалата кетишди. Тош Урдага яқинлашиб, харам кунгуралари кўринган сари Мардонқул юрагидаги ғазаб жунбушга кела бошлади. У ўртада туриб, олиб, яна жон-жаҳди билан тошни итара бошлади. Ёнидаги дўстларига ҳам қарамас, илгаригидай сўзламас. Бу сафар у севган қўшиғи: «Қошингнинг қароси ювса кетарми...»ни ҳам айтмас. Жуманазарнинг кампир ҳақидаги сўроқларига ҳам жавоб бермай, бир лаҳзада у жуда тунд бўлиб қолди.

Ғазаб билан тошни итариб бораётган Мардонқул ёнидаги уч йўлдошини ҳам нутиб, оғир тошни ёлғиз ўзи юмалатиб кетаётгандай ҳис этарди. Даҳқақиқат, у бошқалардан кўпроқ куч сарф қилаётган эди. Мардонқулнинг назарида, ҳозир ер юзидан қалдираб думалаб бораётган унинг тоғдек улкан тоши-ю, Рустамидостондек аъзойи бадани чўғ бўлган ўзи-ю ва рўпарада кичкина, қўғирчоқлар уйига ўхшаб серкунгура хон харамни, Урда ва саройлар турарди. Ундан нарироқда тиламчилик қилиб, қўл чўзиб турган Уллибиби, бирдан фиғон кўтариб, хон амалдорларини қарғаб, Мардонқулга: — «Булар сарой эмас, зиндон! Буларнинг қаммасини янчиб ташла!» дегандай бўларди.

Мардонқул улкан тошни шиддат билан хон ўрдаси устига думалатарди. Момақалди роқдек гумбураб, ердаги хару-хасларни мажақлаб эзиб, тош ўрда томон даҳшат билан югурарди. Мардонқул ҳеч нимани кўрмас ва сезмасди. У фақат ғазаб алангаси ичида тошни итарарди. Тош бўлса жонланиб кетгандай, Мардоннинг қўли тегар-тегмас, гилдиракдай чириллаб айланиб, хон ўрдаси устига чопарди. Шу ўт-аланга билан Мардон-

қул тошни қалдиратиб, ўрдага олиб борди. Назарида хон ўрдаси тош остида қолиб, мажақ-мажақ бўлиб кетди. Ундан ўтиб харам деворларига урилиб, ҳамма ёқни кунпаёкун қилиб юбормоқчи бўлди. Улкан тош харам кунгуралари томон тепаликка кўтарилаётганида, дўстларининг: «Ўзингни четга ол, тош тепаликдан орқага ағдарилаётир!» — деган бақирини унинг қулоғига чивин гингиллашидек бўлиб эшитилди, холос. Мардон ҳеч қаёққа қочмади. У яна харамни ҳам бостириб, мажақлаб ўтиб кетиш учун тошни итаришга тутинди. Лекин улкан тош дўнг тепаликдан орқасига қараб ағдарилиб, думалаб, Мардонни бир қадам тислантирди-да, унинг зўр беришига қарамай, устига босиб тушиб, мажақлаб тўхтади. Атрофга қон сачраб кетди. Мардоннинг тошдан чиқиб қолган икки оёғи билан ўнг қўли бир силкинди-да, кейин шалпиллаб ерга тушди. Тош остида мажақланиб ётган тана ва калласидан оқиб чиққан қон тепаликдан бир неча ариқча ясаб оқиб пастга силқиди...

Бир зумдаёқ хон ўрдаси ёнида қий-чув, тўполон кўтарилди. Ўрда ичидаги амалдорлар, атрофлардан югуриб келган ясовул, миршаблар катта мармар тош атрофини ўраб олишди. Эси чиқиб, лаблари оқариб кетган Жуманазар билан Жапақбой шунча уналиб, пишанг ёғочлари билан тошни кўтариб, тагидан Мардонқул жасадини суғуриб олмоқчи бўлсалар ҳам барибир тошни қўзғота олмадилар. У худди ўз эгасига човут қилган йўлбарсдек, бор оғирлиги-ю, ўткир қирралари билан Мардонқулни ерга ёпиштириб, суякларини мажақлаб, яна бунинг устига унинг жасадини ҳам бўшатиб бермай ириллаб ётгандай бўларди. Орадан оз вақт ўтгач, тош тагидан зирқираб оқиб чиқаётган қуюқ қоннинг ариқча бўлиб оқиши ҳам тўхтади. Қон қота бошлади. Бу орада пайдо бўлган бир тўда пашшалар ҳам қон устида гувиллаб учдилар.

Эртасига, одамларнинг айтишича, тош босиб ўлдирган питнаклик Мардон деган қулнинг мажақланган жасадини тош тагидан йиғиштириб олишиб, бир эски қопда гўристонга олиб кетишибди. Олиб кетганлар фақат 4 киши: Жуманазар, Жапақбой, Ўраз чол ва Хидиртуркман экан. Бу оғир мусибат юз берган пайдан икки кун ўтгач, соҳиб яна одамларни кемага солиб Чоржўйга олиб кетди. Яна мармар тошлар келган эмиш... Бир ярим ой деганда Жуманазар билан Жа-

пақбой соғ-саломат бир туркум оқ мармар тошларни яна ўрдага ташиб бердилар.

Жуманазар унча катта бўлмаган тошларни елкасида кўтариб, аркни қураётган усталар ёнига олиб келиб ташлаётганида, ўтган сафарги олиб келинган икки катта тош йўниб текисланиб, сиртига ўйилиб нақшлар солинганини кўрди. Уларнинг иккови ҳам шахмат пиёда-си шаклига солиниб, арк айвони лабига ўрнатилган. Нақш ўйилган оқ мармарлар устига осмон баробар баланд, гулдор икки устун тик қўйилган. Бу устунлар нақшин пештоқли айвон томларини кўтариб турарди. Лекин иккинчи устуннинг пастида, бир томони қизил, сариқ, зангори нақшлари усти қорайиб, кўмир бўлиб қолганига бошқалар қатори Жуманазар ҳам таажжуб билан тикилиб қаради. Тош йўнаётган бир нақшошнинг айтишича, бундан бир неча кун аввал хон канизакларидан бири ипак кўйлаklarини ёгга белаб, ўзининг устига ўзи ўт ёқиб юборган эмиш. Ловиллаб ёнаётган канизак харам ичидан чиқиб усталар ишлаётган ерда фарёд чекибди. Орқасидан қувиб борган ясавуллар уни тутиб ололмабди. Саройга ўт кетказиб юборишидан қўрққан миршабу навкарлар ҳам орқасидан қувлаб тутолмабдилар. Канизак бақариб, югурганича нақшин мармар тош устидаги устунни қучоқлабди-да, шу ерда ёниб жон берибди...

Бу гапларни эшитган Жуманазар: «оқ мармар — оқ мармар...» деди-да, елкасида олиб келган тошни ерга қўйиб, устига ўтирди. Ғамли бир оҳангда хиргойи қилиб ашула айтаётганида бир томчи ёш думалаб юзига тушди...

Қо-шингни қароси ювса кетарми, Сенинг-дей тоза гул боғда битарми.

ХОТИМА

Йўлингиз Хоразм томонга тушиб, Хевага борсангиз, бу ерда ажойиб боғларда бўлиб, меҳмондўст ёр-биродарлар билан мулоқатда бўласиз. Бу қандай саз! Шу билан бирга осмонга бўй чўзган қадимий миноралар, оқ мармарларга ўйилган нақшлар, кошинлар, зарҳал қуббалар, баланд кўҳна иморатларнинг кунгурдор пештоқлари диққатингизни тортмай қўймайди. Шаҳар атрофидаги ўркач-ўркач бўлиб қолган, қулаган қўрғонлар ўтмишдаги қонли қирғинларнинг шоҳи-

ди бўлиб турибди. Кўҳна сарой томларини кўтариб турган оқ мрамрлар устидаги баҳайбат устунларга ҳам кўз ташламай илож йўқ. Саратон жазирамаси, со-вур ойларининг шиддатли ёмғирлари, барханлари оша югурган шамоллар бу устунлар нақшини ялайвериб, оқартириб қўйган. Мана шу қатор турган баланд устунларнинг ўнгдан иккинчиси остида турган улкан мрамр азамат Мардонни мажақлаб ташлаган; унинг суяклари ҳамон шу тош тагида ётибди. Бу оқ мрамр ёнида ғариб Бибижон ёниб кетган. Устуннинг бир томони қорайиб кетгани ҳам ана шундан...

Мен экскурсия қилиб, мана шу ерга келганимда оқ мрамр тош остидан Мардонқулнинг овози эшитилгандай бўлди: «Нақш ва кошинларни кўриб ҳайратда қолганингда, сен тош тагида янчилганларни, уста наққошларни ҳам эслаб қўй. Бунда қанча-қанчалаб қулларнинг ҳаёти бор...» Бу нидо илҳом бериб, ушбу қиссани ёзишимга сабабчи бўлди.

1955 йил